

სასურსათო-სავაჭრო პოლიტიკის განვითარების კერძოპრობლემები საქართველოში

ირმა ტაბატაძე
სტუდენტ-დოქტორანტი

RESUME

The solution of food problems is the most important issue of the country, which can be achieved through a reasonable and consistent economic policy. Recently, important measures have been implemented in Georgia for the proper development of food and trade policy, but there are still constraints: the formation of the food market, the supply and safety of food, the insecurity of the market and property rights from counterfeit products, etc. The state needs to take measures to prevent inflation, regulate the prices of basic commodities. The development of the food market depends on the purchasing power of the population and the quality of products. A fundamental component of business development is the development of technologies that will contribute to the creation of a variety of products and services.

Key words: market economy, food trade policy, agricultural sector, food security.

საკვანძო სიტყვები: საბაზრო ეკონომიკა, სასურსათო სავაჭრო პოლიტიკა, აგრარული სექტორი, სასურსათო უსაფრთხოება.

* * * *

განვითარებული საბაზრო ეკონომიკის ქვეყნებში უაღრესად დიდია ბიზნესის როლი და მნიშვნელობა. ჯანსაღი ბიზნესის განვითარების პირობები არსებითად განსაზღვრავს ნებისმიერი ქვეყნის ეკონომიკის განვითარების დონეს. ამდენად, ბიზნესი ხდება ქვეყნის ეკონომიკის შემადგენელი ნაწილი. ბიზნესის საშუალებით შეიძლება განისაზღვროს რამდენად დაინერგა ან ინერგება ქვეყნის ეკონომიკაში საბაზრო მექანიზმი და მეურნეობრიობის მეთოდები.

თანამედროვე საქართველოსათვის უმნიშვნელოვანეს პრიორიტეტს წარმოადგენს ეკონომიკის სფეროს განვითარება, ეკონომიკური საქმიანობის სახეობების ეფექტიანობის გაზრდა და მათი თანამედროვე სტანდარტებთან შესაბამისობაში მოყვანა. აღნიშნულ პროცესებში მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს სასურსათო-სავაჭრო პოლიტიკის ხელშეწყობას, რამეთუ იგი უნდა გახდეს ქვეყნის ეკონომიკური წინსვლის ერთ-ერთი ძირითადი ბერკეტი.

მსოფლიოს განვითარებული ქვეყნები უდიდეს ყურადღებას უთმობენ სასურსათო პრობლემების მოგვარებას, რადგან თვლიან, რომ მათი გადაწყვეტა, პოლიტიკური და ეკონომიკური დამოუკიდებლობა, ქვეყნის სუვერენიტეტის შენარჩუნების

უმნიშვნელოვანესი საკითხია. განვითარებული ქვეყნების გაძლიერების ერთ-ერთ ძირითად მიზეზს წარმოადგენს ეკონომიკური ზრდა, რომლის ტემპი დამოკიდებულია, როგორც ბუნებრივი და შრომითი რესურსების რაოდენობრივ და ხარისხობრივ მაჩვენებლებზე, ასევე, ქვეყნის ხელისუფლების უნარზე, გამოიყენონ აღნიშნული რესურსები საქონლის და მომსახურების უზრუნველსაყოფად, რაც გაზრდის მოსახლეობის ცხოვრების და კეთილდღეობის მაჩვენებლებს.

ქვეყნის ეკონომიკურ სტაბილურობას განაპირობებს საკუთარ ეკონომიკურ რესურსებზე დაყრდნობა, რისი მიღწევაც შეუძლებელია სასურსათო-სავაჭრო პოლიტიკის ხელშეწყობისა და განვითარების გარეშე. სასურსათო-სავაჭრო პოლიტიკა ყველაზე მნიშვნელოვანი ბიზნესის მსოფლიოს თითქმის ყველა ქვეყანაში, მათ შორის საქართველოში. ამ პოლიტიკის განვითარება და ხელშეწყობა განაპირობებს ეკონომიკის გაჯანსაღებას, რაც, თავის მხრივ, გულისხმობს ქვეყანაში შემოსავლების დონის ზრდას, მოსახლეობის კეთილდღეობის გაუმჯობესებას. ნებისმიერ ბიზნესს პროგრესულად მოაზროვნე ადამიანები სჭირდება. ამ სფეროში წარმატება მიიღწევა მხოლოდ თანასწორობითა და კანონის უზენაესობით. ეს არის ის ქვაკუთხედი, რაზეც დგას განვითარებული ქვეყნების ეკონომიკა, რაზეც უნდა აშენდეს ჩვენი ქვეყნის ეკონომიკა.

საქართველოს სოფლის მეურნეობის, მრეწველობის და მთლიანად სახალხო მეურნეობის განვითარების დონე დღეისათვის მეტად არასახარბიელოა. უკანასკნელ პერიოდში მოხდა მოსახლეობის ქონებრივი პოლარიზაცია. შემცირდა საშუალო ფენა, გაიზარდა უმუშევართა რიცხვი, დაეცა ცხოვრების დონე. ზემოაღნიშნული მძიმე მდგომარეობა მოითხოვს: ღრმა დიაგნოსტიკური ეკონომიკური ანალიზის საფუძველზე შემუშავდეს ქვეყნის სახალხო მეურნეობის და მისი წამყვანი დარგების მეცნიერულად დასაბუთებული პერსპექტიული გეგმები პრიორიტეტული მიმართულებების გამოყოფით. ბიზნესის წარმატება მრავალ ფაქტორზეა დამოკიდებული. ნებისმიერ კომერციულ და მოგების მიღებაზე გამიზნულ საქმიანობაში მაღალი შედეგის მიღწევის ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა საჭირო ცოდნის მიღება ბიზნესის კონცეფციების, პრინციპების, ნესების, მეთოდების შესახებ.

საქართველოს მეურნეობის ახალ ეკონომიკურ სისტემად გარდაქმნა ხანგრძლივ პერიოდს, დიდ მატერიალურ და ფინანსურ რესურსებს მოითხოვს. საჭიროა სასურსათო-სავაჭრო ბიზნესის თანმიმდევ-

ვრული, მიზანმიმართული რეფორმირება. ამიტომ, ამ ურთულესი კომპლექსური პრობლემის წარმატებით გადაწყვეტისათვის აუცილებელია თვისობრივად, ახალ საბაზრო ურთიერთობებზე გადასვლა, პრიორიტეტული მიმართულებების განსაზღვრა, მათი განვითარებისათვის საჭირო რესურსებისა და შესაძლებლობების მოძიება და კონცენტრირება.

ქვეყანაში უკანასკნელ პერიოდში შექმნილი უმძიმესი სოციალურ-ეკონომიკური ვითარებიდან გამომდინარე, ამ მიმართულებით განსახორციელებელ ღონისძიებათა სისტემაში ერთ-ერთ უმთავრეს ამოცანად სასურსათო-სავაჭრო ბიზნესის სწორი განვითარებისა და ფუნქციონირებისათვის ხელშეწყობა და სახელმწიფოს მხრიდან მხარდაჭერა გვესახება.

საქართველოს აქვს საშუალება აწარმოოს ისეთი სახის პროდუქცია, რომელიც გატანილ იქნება ექსპორტზე და ამ პროდუქციის რეალიზაციით მიღებული თანხები მოხმარდება უცხოეთიდან შემოტანილი კვების პროდუქტებისა და აგროსამრეწველო კომპლექსისთვის საჭირო მასალების შეძენას. ასეთი საექსპორტო პროდუქციაა: ჩაი, ღვინო, შამპანური, კონიაკი, არაყი, ლიქიორი, ხილ-ბოსტნეულის კონსერვები, მინერალური წყლები, უალკოჰოლო სასმელები, სიგარეტი, ეთერზეთები, პარფიუმერი-ა-კოსმეტიკის ნაწარმი, თაფლი, კარტოფილი, ციტრუსები და სხვა სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია. ამ პროდუქტების წარმოების შესაძლებლობა არსებითად განსაზღვრავს მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყნებთან ეკონომიკურ თანამშრომლობას და ქვეყნის გეოპოლიტიკური მდებარეობის მაქსიმალურად გამოყენებას.

სურსათზე მოთხოვნილების დაკმაყოფილებაზე ორიენტაციის აღება მთლიანად იმპორტულ პროდუქციაზე, საქართველოსთვის მიუღებლად მიგვაჩნია. ასეთ შემთხვევაში, ქვეყანა მთლიანად გახდება დამოკიდებული საერთაშორისო ბაზარზე და მსხვილ იმპორტირებულ ქვეყნებზე, რაც არასასურველია ქვეყნის სუვერენიტეტისა და დამოუკიდებლობის თვალსაზრისით.

საჭიროა სასურსათო პროდუქტების ექსპორტ-იმპორტის დაბალანსება ექსპორტის გაზრდის თვალსაზრისით. ქვეყანაში იზრდება იმპორტული პროდუქციის რაოდენობა. უკონტროლოდ შემოდის იაფი და დაბალი ხარისხის პროდუქტი, მნიშვნელოვნად აფერხებს ადგილობრივ წარმოებას, ხელს უშლის მის რეალიზაციას, ზარალდება მწარმოებელი და მთლიანად ქვეყანა.

ქვეყნის აგრარული სექტორის განვითარების ორიენტირების განსაზღვრისას არ შეიძლება არ გავითვალისწინოთ თანამედროვე საბაზრო ეკონომიკის ძირითადი თეორია – კონკურენტუნარიანი უპირატესობის თეორია. მისი არსი იმაში მდგომარეობს, რომ ამა თუ იმ ქვეყნის ეკონომიკის განვითარების წინაპირობა, მსოფლიო ბაზარზე სხვა ქვეყნებთან კონკურენტუნარიანი პაექრობაა. ქვეყნებს შორის

კონკურენტული ხასიათი სრულიად გამორიცხავს ერთი ქვეყნის ეკონომიკურ აღმავლობას სხვა ქვეყნების ხარჯზე. აღნიშნული თეორიის თანახმად, ეკონომიკური აყვავება თანამედროვე ეკონომიკურ და სავაჭრო ურთიერთობებში ქვეყნებს შორის კონკურენტურობის მოაქვს. ყველა ქვეყანას აქვს შესაძლებლობა განავითაროს ეკონომიკის კონკურენტუნარიანი დარგები, აწარმოოს კონკურენტუნარიანი პროდუქცია, ჩაერთოს გლობალურ პროცესებში, დაიმკვიდროს ადგილი საერთაშორისო ბაზარზე და მიაღწიოს ეკონომიკურ კეთილდღეობას.

საქართველომ უნდა აირჩიოს აგრარული სექტორის განვითარების ისეთი ორიენტაცია, რომელიც უპასუხებს საბაზრო ეკონომიკის ძირითად პრინციპს – ქვეყანამ საჭიროა გამოვლინოს თავისი კონკურენტუნარიანი უპირატესობა სხვა ქვეყნებთან შედარებით და აწარმოოს საექსპორტო პროდუქცია, რითაც დაიმკვიდრებს ადგილს საერთაშორისო ბაზარზე. ამავე დროს, აგრარულმა სექტორმა უნდა უზრუნველყოს თავისი უპირველესი ამოცანა – ქვეყნის სასურსათო უსაფრთხოება. საექსპორტო პროდუქციის წარმოების დაფართოება და საერთაშორისო ბაზარზე დამკვიდრება, სამამულო პროდუქციის სურსათით ქვეყნის თვითუზრუნველყოფა საქართველოს აგრარული სექტორის ძირითადი ორიენტაციაა. ქვეყანამ უნდა იზრუნოს კონკურენტუნარიანი საექსპორტო პროდუქციის წარმოებაზე, რაც განაპირობებს ქვეყნის საერთაშორისო ბაზარზე დამკვიდრებას და საექსპორტო შემოსავლების გაზრდას. ეს კი, თავის მხრივ, მოგვცემს სურსათზე ადგილობრივი მოთხოვნილების დაბალანსების და იმპორტული პროდუქციის შესყიდვის საშუალებას. საჭიროა, ქვეყანამ აწარმოოს მაღალი ხარისხის ეკოლოგიურად სუფთა და მრავალფეროვანი პროდუქცია, რომელიც სრულიად დააკმაყოფილებს სურსათზე ქვეყნის მოსახლეობის მოთხოვნილებას. საკუთარი რესურსებით ქვეყნის მოსახლეობის სასურსათო უზრუნველყოფის შესაძლებლობა, ერის ეკონომიკური უსაფრთხოების უმნიშვნელოვანეს პირობას წარმოადგენს.

საქართველოში მოსახლეობის აბსოლუტური უმრავლესობა სურსათის უკმარისობას განიცდის, ქვეყნის სასურსათო ბაზარი გაჯერებულია იმპორტული სასურსათო პროდუქტით და ჯანმრთელობისათვის სახიფათოა, რადგან მისი საკვებად მოხმარება გარკვეულ რისკებთანაა დაკავშირებული. სამწუხაროდ, რეალურად ვერ კონტროლდება ქვეყნის სასურსათო ბაზარი და სასურსათო უსაფრთხოება ქვეყნის სუვერენიტეტს სეროზულად ემუქრება. მოსახლეობის სურსათით უზრუნველყოფისა და სასურსათო უსაფრთხოების პრობლემების რეგულირებას ჯერ კიდევ, არ გააჩნია სრულყოფილი ინსტიტუციური და სამართლებრივი ბაზა. სასურსათო უსაფრთხოების და სურსათით უზრუნველყოფის პრობლემები ეროვნული სტრატეგიის მნიშვნელოვანი მიმართულება უნდა გახდეს. აუცილებელია

სწორი ეკონომიკური პოლიტიკის გატარება, აგრარული სექტორის განვითარების სტრატეგიის შემუშავება.

საბაზრო ეკონომიკაზე გარდამავალი პერიოდის საწყის ეტაპზე, საქართველოსთვის ყველაზე უფრო მისაღები გზაა მოსახლეობის სურსათზე მოთხოვნილების დაკმაყოფილება, როგორც ადგილობრივი წარმოების, ასევე, იმპორტული პროდუქციით. ამ ორი მიმართულების რაციონალური დაბალანსებით, ხოლო, პერსპექტივაში ორიენტაციის აღება თვითუზრუნველყოფისა და საექსპორტო პროდუქციის წარმოების გაფართოებაზე. ეს მოსაზრება განპირობებულია მრავალი ფაქტორით. საქართველოს ჯერ-ჯერობით არ ძალუძს მთლიანად დაიკმაყოფილოს საკუთარი მოთხოვნილება ძირითად სასურსათო პროდუქტებზე, მარცვლეულზე, ხორცისა და რძის პროდუქტებზე. სამწუხაროდ, ჩვენს ქვეყანას ჯერ-ჯერობით არ გააჩნია შესაბამისი ტექნოლოგიური და საწარმოო პოტენციალი, რათა მხოლოდ სამამულო წარმოების პროდუქციით უზრუნველყოს ქვეყნის მოსახლეობის მოთხოვნილება ყველა სახის სურსათზე. მთელი რიგი კვლევები გვიჩვენებს, რომ საქართველოს აგრარული სექტორი მომავალში შეძლებს რიგი სახეობის საქსპორტო პროდუქციის წარმოებას.

მიგვაჩნია, რომ სოფლის მეურნეობაში სახელმწიფოს აქტიური, პირდაპირი ჩარევის გარეშე, კონკრეტული შედეგების მიღწევა ნაკლებად სავარაუდოა. დარგის წარმატებულად განვითარებისათვის აუცილებელია ისეთი კონცეფციის შექმნა, რომელშიც განერილი იქნება თუ რა მდგომარეობაა ამ სფეროში, რა პრობლემები არსებობს და რა გვსურს გვექონდეს მომავალში. აუცილებელია შედგეს განვითარების მოკლე და გრძელვადიანი გეგმები.

დღეს ევროპაშიც და საქართველოშიც სამწუხაროდ სასურსათო პოლიტიკის შემუშავებასა და გადამწყვეტილებების მიღების პროცესებზე მოსახლეობის ნების ზეგავლენა გაძლიერების ნაცვლად თანდათან სუსტდება. ევროპის სურსათის მნიშვნელოვანი ნაწილი ნელ-ნელა გადადის კერძო კომპანიების ხელში და ქრებიან ის კომპანიები, რომლებიც კვების ბაზარზე კულტურათა მრავალფეროვნებისა და ტრადიციების შენარჩუნების პოლიტიკას მისდევდნენ. შედეგად, ევროპელთა 30-40 პროცენტს ჭარბწონიანობის პრობლემა აწუხებს, რადგან იკვებება ე.წ. „ინდუსტრიალიზებული“ პროდუქტით. იგივე ხდება ჩვენთანაც.

გამოკვლევები გვიჩვენებს, რომ საქართველოში საზღვარგარეთიდან მნიშვნელოვნად მეტი რაოდენობის პროდუქტია შემოედინება, ვიდრე პირიქით. ეს კი იმაზე მეტყველებს, რომ საქართველოში შემოსული პროდუქციის რეალიზებიდან მიღებული ვალუტა საზღვარგარეთ გაედინება, რაც არა მარტო ეკონომიკას ასუსტებს, არამედ ადგილობრივ წარმოებასაც მნიშვნელოვნად აფერხებს. გამოკვლევების შედეგად დადგენილია, რომ საქართველოში

კვების პროდუქტებიდან ძირითადად შემოდის ხორბალი, ფქვილი, ფრინველის ხორცი, რძე და რძის ნაწარმი, კარაქი, კვერცხი და ა.შ. სამწუხაროა, მაგრამ ფაქტია, რომ ჩვენს ქვეყანაში ისეთი სახის სასურსათო პროდუქციის იმპორტი ხდება, რომლის წარმოების გაზრდის საშუალება ჩვენვე გავაჩნია და საზღვარგარეთაც შეგვიძლია გავიტანოთ, რისთვისაც საჭიროა სახელმწიფოს მხრიდან ხელსაყრელი ეკონომიკური პირობების შექმნა და მხარდაჭერა.

საქართველოში მეზობელი ქვეყნებიდან ჭარბად შემოტანილი იაფფასიანი, ლამაზად შეფუთული საქონელი თანდათანობით ქართული ტრადიციული პროდუქტის ადგილს იკავებს, მაშინ როდესაც საქართველო თავისი ბუნებრივ-კლიმატური პირობებით იძლევა იმის საშუალებას, რომ ვაწარმოოთ ეკოლოგიურად სუფთა პროდუქტია. მსოფლიო ბაზარზე ასეთ პროდუქტებზე მოთხოვნა დღითიდღე იზრდება. საჭიროა ჩვენმა პროდუქტმა პოპულარობა მოიპოვოს რაოდენობრივად და ხარისხობრივად ჯერ ადგილობრივ ბაზარზე, მერე უცხოეთში.

ქვეყანამ უნდა იზრუნოს ადგილობრივი ეროვნული წარმოების განვითარებაზე, საჭიროა ამოქმედდეს ყველა ის პროგრამა, რაც რეზერვების გამოვლენას და წარმოებაში დანერგვა-გამოყენებას შეუწყობს ხელს. ასევე, აუცილებელია სახელმწიფო საბიუჯეტო სახსრები მიმართული იქნას სოფლის მეურნეობის მდგრადი განვითარებისათვის.

ქვეყნის ეკონომიკურ სტაბილურობას განაპირობებს არა საგარეო წყაროებიდან მიღებული ერთჯერადი დახმარებები, რომელთაც ეკონომიკის განვითარებასთან პირდაპირი კავშირები არ გააჩნიათ, არამედ საკუთარ ეკონომიკურ რესურსებზე დაყრდნობა, რისი მიღწევაც შეუძლებელია სასურსათო-სავაჭრო ბიზნესის სათანადო ხელშეწყობისა და განვითარების გარეშე.

უნდა აღინიშნოს, რომ უკანასკნელ პერიოდში დარგში იგეგმება ინვერსიციები, სუბსიდიები, დახმარებები, რომელნიც მომავალში განაპირობებს აგრარული სექტორის შემდგომ განვითარებას, შეამცირებს უცხოეთიდან შემოტანილი კვების პროდუქტების იმპორტს.

საჭიროა მთელ რიგ იმპორტულ სასურსათო პროდუქტებზე საბაჟო და სხვა სახის გადასახადების იმ დონემდე გაზრდა, რომ ბიზნესმენებისათვის ხელსაყრელი არ იყოს კვების პროდუქტების სხვა ქვეყნიდან შემოტანა და იზრუნონ ადგილზე წარმოებული საქონლის (მაგ. რძე, რძის პროდუქტები, ხორცი, ხორცპროდუქტები, კვერცხი, ღვინო...) რეალიზაციაზე. აღნიშნული ღონისძიებები ხელს შეუწყობს ჩვენს ქვეყანაში ფერმერული მეურნეობის განვითარების, კვების მრეწველობის საწარმოთა აღდგენას და ფუნქციონირებას, რაც თავის მხრივ, განაპირობებს სასურსათო-სავაჭრო ბიზნესის სათანადოდ განვითარებას.

მიგვაჩნია, რომ სასურსათო პოლიტიკის შემუშავების დროს პრიორიტეტი უნდა მიენიჭოს

ხარისხიან პროდუქტებსა და ჯანსაღ რაციონზე საყოველთაო ხელმისაწვდომობას, უნდა მოხდეს მოსახლეობის მობილიზება და გააქტიურება ისეთი საზოგადოებრივი აზრის შესაქმნელად, რომელიც კვების სხვადასხვა სისტემების გამოყენების შესაძლებლობაზე მიუთითებს; უნდა შემუშავდეს სასურსათო პოლიტიკის ისეთი პროგრამა, რომელიც კვების ჯანსაღი რაციონის მდგრად წარმოებასთან კავშირს, კვების კულტურასა და ბიომრავალფეროვნებას უკავშირდება; აუცილებელია, ისეთი სასურსათო პოლიტიკის შემუშავება, რომელიც განაპირობებს მთელი რიგი პრობლემების გადაწყვეტას და დასახული ამოცანების სისრულეში მოყვანას. სასურსათო-სავაჭრო პოლიტიკის განვითარებისათვის საჭიროა: 1. მოსახლეობის სასურსათო უზრუნველყოფა საკუთარი რესურსების ათვისებით; 2. საექსპორტო პროდუქციის მწარმოებელი დარგების განვითარება და ქვეყანაში საკვები პროდუქტების შემოტანის მინიმიზაცია; 3. ადგილებზე ადგილობრივი სამუშაო ძალის დასაქმება, საბაზრო სექტორის სტიმულირება და მოსახლეობის სოციალური ყოფის გაუმჯობესება; 4. კონკურენტუნარიანი და ინოვაციური პროდუქციის წარმოებით მსოფლიო ბაზარზე გასვლა.

სასურსათო-სავაჭრო ბიზნესის განვითარება და სასურსათო პრობლემების მოგვარება ქვეყნის უმ-

ნიშვნელოვანესი საკითხია, რომლის მიღწევა შესაძლებელია გონივრული და თანმიმდევრული ღონისძიებების გატარებით.

დასკვნა

სასურსათო პრობლემების მოგვარება ქვეყნის უმნიშვნელოვანესი საკითხია, რომლის მიღწევა შესაძლებელია გონივრული და თანმიმდევრული ეკონომიკური პოლიტიკის განხორციელებით.

უკანასკნელ პერიოდში საქართველოში მნიშვნელოვანი ღონისძიებები ხორციელდება სასურსათო-სავაჭრო პოლიტიკის სწორად განვითარებისათვის, მაგრამ დღემდე არსებობს ხელისშემშლელი ფაქტორები: სასურსათო ბაზრის ფორმირების, სასურსათო უზრუნველყოფისა და უსაფრთხოების, ფალსიფიცირებული პროდუქციისაგან ბაზრისა და საკუთრების უფლების დაუცველობის და სხვ. საჭიროა სახელმწიფომ გადადგას ნაბიჯები, რათა თავიდან აიცილოს ინფლაცია, მოახდინოს პირველადი მოხმარების პროდუქტზე ფასების რეგულირება. სასურსათო ბაზრის განვითარება დამოკიდებულია მოსახლეობის მსყიდველუნარიანობაზე, პროდუქციის ხარისხზე. ბიზნესის განვითარების ძირეული კომპონენტია ტექნოლოგიების განვითარება, რაც ხელს შეუწყობს პროდუქტებისა და მომსახურების მრავალფეროვნების შექმნას.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. დათაშვილი ვ., თეთვაძე ბ., „სასურსათო პოლიტიკა. განვითარების მექანიზმები, რეგულირება, სტრატეგია, მარკეტინგი“, თბ., 2013.
2. ქარქაშაძე ნ., „მსოფლიო სოფლის მეურნეობა“, თბ., 1993.
3. ჭითანავა ნ., „გარდამავალი პერიოდის სოციალურ-ეკონომიკური პრობლემები საქართველოში“, მეორე ნაწილი, თბ., 1999.
4. ვანიშვილი გ., „საქართველოს სასურსათო უსაფრთხოების საშინაო და საგარეო ეკონომიკური ასპექტები“, თბ., 2003.
5. შურღაია ო., „მცირე ბიზნესი საბაზრო ურთიერთობათა სისტემაში“, თბ., 2002.
6. ერქომაიშვილი გ., „საქართველოს განვითარების ეკონომიკური პოლიტიკის პრიორიტეტული მიმართულებანი“, თბ., 2016.